

Elşən Mirişli

Gəncə şəhəri
tarixçi

IV Yazı

Əhməd bəy Ağaoğlu Batumda müsəlman əhaliyə qarşı gördüyü haqsızlıqları, tərksilah olunan türk qoşunlarını və ümumi vəziyyəti daha sonra yazdığı "Atəşkəs və sürgün xatirələri" kitabında təsvir edir. O qeyd edir ki, ingilislər şəhərin idarə edilməsi üçün fərqli millətlərdən təmsil olunan bir qrup yaradırlar. Əhəlinin 80%-nin müsəlman olmasına rəğmən qrupda 2 yunan, 2 erməni, 2 müsəlman təmsil olunurdu. Bu isə açıq aşkar ingilislərin Batumun müsəlman əhaliyinə qarşı diskriminasiyasıdır. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin 19 yanvar 1919-cu il tarixli iclasında etibamamə komissiyası Əhməd bəy Ağaoğlunun sənədlərinin düzgünlüyünün təsdiq olunduğunu və üzvlüyə qəbul olunmasının tam təsdiqini səsə qoymaq istəsə də, Əhməd bəy Ağaoğlu artıq üzvlükdən imtina etmişdi. Batumdan yola çıxan heyət 21 yanvar tarixində İstanbula çatır. Lakin Bosfor boğazına (İstanbul boğazı) çatdıqdan sonra Azərbaycan, Gürcüstan, Ermənistan heyətlərinin də daxil olduğu gəmi heyətinə 8 saat boyunca sahilə çıxmağa icazə verilmir. Daha sonra isə onları kiçik gəmilərlə sahilə gətirib üstü açıq yük maşınları ilə Bəyoğlu bölgəsində yerləşən ingilis səfirliyinə gətirirlər. Bir neçə saat da burada gözlədikdən sonra gecə saatlarında onları qəbul edib sənədlərini yoxlayırlar. Lakin səhəri gün yenidən səfirliyə gəlmələri tələb olunur. 22 yanvar tarixində Azərbaycan nümayəndə heyəti Topçubaşovun evində iclas keçirib təşkilatı məsələləri və üzvlərin vəzifələrini müəyyənləşdirir. Ağaoğlu İstanbul çatan kimi orada fəaliyyət göstərən fransız dilli "La Renaissance" və "Le Stamboul" kimi erməni qəzetlərində ona qarşı yazılar çap olunur. Onu pantürkizm və panislamizmdə, erməni ölümündə günahlandırırlar. Bundan başqa Azərbaycana qarşı Avropa və Amerika ermənilərinin apardıqları təbliğat kompaniyasının gedişində ya Azərbaycan adlı dövlətin mövcud olmadığı əsaslandırılır, ya da Azərbaycan Antantaya qarşı savaşımı məğlub Türkiyənin ayağına yazılırdı və bütün vasitələrdə böyük dövlətlərin rəhbər dövlət xadimlərinə Azərbaycan haqqında qərəzli məlumatlar verirdi. Lakin Ağaoğlu onlara səsiz qalır və İstanbulda fransızca çap olunan "Kurie de Turki" qəzetində bütün ittihamlara qarşı sətir cavab məqaləsi yayımlayır. Artıq gec idi və o İttihad və Tərəqqi partiyasının Mərkəzi Komitəsinin üzvü kimi həbs olunacaqlar siyahısında idi. O, İttihad və Tərəqqi partiyasının lideri, türk Parlamentində və mətbuatında İttihadçıların alovlu təmsilçisi və fəal nümayəndəsi, müttəfiq dövlətlərin əleyhdarı kimi qələmə verirdi.

İttihad və Tərəqqi partiyasının, xüsusən də Tələt - Ənvər kabinetinin bütün günahları Əhməd bəyin ayağına yazılırdı. Daha sonra İstanbullu işğal edən ingilis və fransız təmsilçiləri elan edirlər ki, Azərbaycan Nümayəndə heyəti Əhməd bəy Ağaoğlunu özünə aparmamalıdır. O, türk jurnalist və türk Parlamentinin üzvü kimi, daim əleyhimizə danışan və yazan bir adam kimi arzu olunmaz şəxsdir.

Daha sonra Topçubaşov Azərbaycan hökumətinə yazdığı məktubda qeyd edir ki, mənim Əh-

məd bəyin əslən Qarabağdan olması, Azərbaycan Parlamentinə üzv seçilməsi, Nümayəndə heyəti üçün son dərəcə zəruri şəxs hesab edilməsi ilə bağlı bəyanatların şübhələri dağıda bilmədi. General Tomsonun Əhməd bəy Ağaoğluna verdiyi zəmanət məktubu da heç bir rol oynamadı.

Fevral ayının sonunda Əhməd bəy ispan qripinə yoluxur məhz bu xəstəlik onun həbs olunmasını gəciktirir. İki həftə ərzində o 40 dərəcə hərarətlə xəstə yatır. O xəstə olduğu müddətdə Ziya Gökalp və Hüseyn Cahid kimi ittihadçılar həbs olunurlar. Mart ayının ortalarına Əhməd bəyin vəziyyəti yaxşılaşsa da o hələ də yataqdan qalxa bilmirdi. Bir neçə gün sonra evə oğrunun girecəyi haqda informasiya

üçün ən asan yol budur.

Atamın hirsli səsi hələ də qulağımdadır! Sən ağlına itirmisən, Sitarə. Bir dövlət vətəndaşını düşməne necə verə bilər? O dövlətin şərəfi qalamı? Məğlub olmaq başqa, şərfətsizlik başqa! Ağılından çıxar bunu. Bizə nə edəcəklərsə, burada edəcəklər!

Anam başını aşağı saldı: Görərsən, Əhməd. Amma bəlkə də, xeyirliyi budur.

Bu hadisədən cəmi 15 gün sonra mayın 28-də ingilislər Əhməd bəylə yanaşı Türkiyənin tanınmış şəxslərini Malta adasına sürgünə apardılar. Admiral Galtrop 67 nəfərlik əsas qrupdakı dustaqları üç dərəcəyə ayırmışdı. Tərkibində 12 keçmiş hökumət üzvü, siyasətçi və ictimai xadimin daxil olduğu qrup birinci dərəcəli sayılırdı. Əhməd Ağaoğlu və Ziya Göyalyap da təhlükəlilik baxımından keçmiş

bolunmaz faktlarla mübarizə aparır, onları tənqid etməkdən də çəkinmirdi. İngilislərin özbaşınalığına qarşı özünün kəskin etirazlarını döndürməyə yazılı şəkildə bildirmişdi. Özünün azad olunmağa haqqı olduğunu döndürməyə irəliləyərək bu tələblə ingilis rəsmilərinə məktub yazmışdı. Bu məktubların birində yazılırdı: Lütf, ya da əfv istəmirəm. Ədalət istəyirəm. Bir məhkəmə önünə çıxarılmayı və bu məhkəmənin qərarına boyun əyməyi öncədən qəbul edirəm. İngilislər dünya miqyasındakı gücləri ilə mənim kimi bir çox müdafiəsiz insanları özə bilirlər. Lakin bu, İngiltərənin şöhrətinə nə əlavə edəcək? Bütün bunları sizdən mərhəmət diləmək üçün söyləyirəm. Xeyir, Mərhəmət, ya da başışlanmağı əsla qəbul etmirəm. Mən ədalət istəyirəm!

1921-ci ilin aprel ayının 6-da

yalınz böyük ehtirama qarşı çox minnətdar və müştəkkirəm. Faqət üç türlü düşünəcə mənə bu ehtiramdan yararlanmağa mane olur.

1. Təmsil etdiyiniz fikir sistemini qatılmamaqdayam.

2. Türklər üçün qurtuluş imkanının Osmanlı türklüyündə olduğu haqda sizə də məlum olan fikir və qənaətimdə qalmaqdayam.

3. Məni əsarətdən qurtararaq yenidən can və varlıq vermiş Ankara gətməyim mənim üçün bir namus borcu olduğunu düşünməkdəyəm.

Bu üç düşüncə məni doğduğum yer olan Azərbaycana gəlməkdən və təklif olunan yüksək məqamı qəbul etməkdən daşıdır. Sizin kimi hər şeydən əvvəl açıqlıq və doğruluğa qiymət verən bir şəxsin məni mənzur görəcəyindən şübhə etmirəm. Türklük bölünmə qəbul etməyən bir tamdır. Məq-

Tariximizdə qurdun gizli ordusu - Difai

sahib olduqlarını və ailəni mühafizə etmək üçün gəldiklərini iddia edən iki polis gəlir. Əslində isə onlar Ağaoğlunun tam sağalmaq üçün ehtiyac duyulduğunu və gəlməsinə ehtiyac olduğunu deyirlər. Gələn polis-ler artıq növbəti gün onu həbs edirlər. Polislərin gətirdikləri həkim Əhməd bəyin həbsxana şəraitində saxlanılmasını qeyri-mümkün hesab edib, bunun onun həyatı bəhəsinə başa gələcəyini desə də, onu Eminönü polis şöbəsinə aparırlar. 19 mart 1919-cu ildə isə onu Bekirağa Böliüyü adlı hərbi həbsxanaya yerləşdirirlər. Osmanlı dövlətinin xüsusi təhlükəli siyasi məhbuslar bu həbsxanada saxlanırdılar. Həbsdən az sonra Osmanlı hökumətinin ingilislərə yarımaq istəyən maarif naziri Əli Kamalın əmri ilə Əhməd bəy Ağaoğlu və Ziya Göyalyap İstanbul Darülfünü müdərriisliyindən (universitet müəllimliyindən) azad etmişdilər. Beləcə, Sitarə xanım və böyüyü 17 yaşında olan beş övladı yeganə sabit gəlirdən məhrum qalmışdılar. Azərbaycan nümayəndə heyəti Osmanlı İmperiyasında (Türkiyədə) olduğu dövrdə ehtiyac və çətinliklər içərisində yaşayan Əhməd bəy Ağaoğlunun ailəsinə 150 türk lirəsi həcmində maddi yardım göstərdi. Bundan başqa Ağaoğlu həbsdə olduğu dövrdə dostları Heydər Rüşfət və Əli bəy Hüseynzadə ailəyə daima maddi və mənəvi dəstək verirdilər.

Səməd Ağaoğlu anası ilə atası arasında keçən söhbəti belə xatırlayır: Yəne anamla Bekirağa hərbi həbsxanasında idik. Anam içimdə bir səs var, Əhməd dedi, bir neçə gündür düşünürəm. Bu adamlar sizi ingilislərə verəcəklər!

Atam təəccüblə xanımının üzünə baxdı: Necə yəni verəcəklər?

Anam gülümsədi: Özləri sizə bir şey edə bilməzlər. Qorxduqları üçün də azad etməzlər. Bu səbəblə ingilislərə təslim edəcəklər. Onlar

sədrzəmin, nazirlərin və millət vəkillərinin yer aldığı birinci qrupda idi. Onların hamısı qondarma və yalan erməni soyqırımında, qondarma soyqırımın təşviqində günahlandırılırdı. Dustaqları apararı zirehli gəmi mayın 29-da Egey dənizində kiçik limni adasına yarıldı. Yalnız ingilislərə məlum olan səbəblər üzündən aralarında Əhməd bəyin də olduğu ilk qrupdakı 12 məhbus burada gəmidən endirildi. Onlar dustaqların qəbulu üçün əvvəlcədən heç bir hazırlıq görməyən həbs düşərgəsində yerləşdirildilər. Burada saxlanılanlar da adlarından daha çox nömrələri ilə tanınırdılar. Əhməd Ağaoğlu bütün sənədlərdə 2764 nömrəli məhbus kimi qeyd olunmuşdu. Onlar dörd tərəfdən tikanlı məftillər və keşikçi qulları ilə əhatə edilmiş boş otaqlarda saxlanırdı. Yaşayış funksiyalı heç bir tikili olmadığından iri demir çəlləklərdə gecələyirdilər. "Birinci dərəcəli" qrupun üzvləri yalnız aradan dörd ay keçəndən sonra 1919-cu ilin sentyabrında Maltaya gətirildilər. Sürgündə olduğu müddətdə Ağaoğlu Osmanlı hökumətini tənqid edən yazılar yazırdı. Bir yazısında o qeyd edir: İndiyə qədər tarixdə bir dövlətin öz övladını öz əlilə düşmənlərinə təslim etmiş olduğu görülmemişdir. Osmanlı dövləti pişik kimi öz yavruqlarını yeyir. Tarixdə görülmemişdir ki, bir dövlət şəxslərinin məqamını iharaz etmiş (qazanmış) bir ruhanisini, sədrzəminini, vükəlasını (Osmanlı İmperatorluğunda nazirlər, millət vəkilləri), məhbus mühərrir və paşalarını üç dörd ay mühakiməsiz həbs etdikdən sonra düşmənin əlinə təslim etmiş bulunsun! Bu rəzaleti yalnız altıncı Sultan Mehmed Vahdeddin kimi səfil birisi irtikap (pislik etmək) edər!

Ağaoğlu Maltada da ingilis rəsmilərinə qarşı qorxmada, son dərəcə açıq və sistemli şəkildə, təkzi-

istanbuldakı ingilis yüksək komissarı ser H. Rumboldt 22 ingilis müharibə esirinin Malta sürgünlülərinin 40 nəfərlik ilk qrupu ilə dəyişdirilməsi təklifini yenidən gündəmə gətirdi. Aradan altı gün keçəndən sonra rəsmi London bu təkliflə razılaşdı. Aprelin 13-də qərarla bağlı Malta adası valisinə müvafiq təlimat verildi. 37 nəfərlik qrupun (3 nəfər daha əvvəl azad olunmuş və adanı fərdi qaydada tərk etmişdi) İtaliya limanlarından birinə gətirilməsi və burada sərbəst buraxılması qərar alındı. Ankara hökumətinin Roma təmsilçisi Cami bəy də proseslərə qoşuldu. Sürgünlülərin harada qəbul olunması ilə əlaqədar İtaliya xarici işlər nazirliyi ilə danışıqlar başlandı. Britaniyalılar zorla iki ilə yaxın burada saxladıkları türk əsirlərini İstanbulda təhvil vermək öhdəliyini yaxın buraxmaq istəmirdilər. Onlar sadəcə İtaliya sahillərinə gətirilməyi öhdələrinə götürürdülər. Azad olunanların çoxunun vətəne qayıtmaq üçün heç bir vəsaiti yox idi. Onlar Malta adasını yalnız aprelin 30-da tərk edə bildilər. İngilis hərbi donanmasının "Hibiscus" və "Chryssanthemum" gəmiləri onları mayın 1-də Taranto limanına çatdırdı. Əhməd bəy Ankara hökumətinin Roma təmsilçisi Cami bəyin köməyi ilə 1921-ci il may ayının 28-də İstanbulu geri döndür. İstanbuldakı evində onu ruslar tərəfindən işğal edilmiş Azərbaycan Xalq Komissarları Sovetinin birinci sədri, Nəriman Nərimanovun məktubu gözləyirdi. Nərimanov Əhməd bəyi Bakıya, başçılıq etdiyi işğalçıların qurduqları hökumətdə mühüm vəzifələrdən birini tutmağa çağırırdı. Əhməd bəy isə 1921-ci ilin iyunun 5-də yazdığı cavab məktubunda bunları qeyd etmişdir:

Əziz və möhtərəm Nəriman bəyefəndi!

Köhnə bir dost üçün göstərdi-

sed ona xidmətdir. Bu xidmət harada edilirsə müqəddəsdir, mübarəkdir.

Sürgündə olduğu müddətdə Əhməd bəy də 25 il əvvəl Parisdə öyrənməyə başladığı ingilis dilini daha da təkmilləşdirmişdi. "Üç mədəniyyət" əsərini sürgün dövründə tamamlamışdı.

Türkiyədə düşməne qarşı mübarizəni təbliğ etmək məqsədi ilə TBMM Əhməd Ağaoğlunu Karadeniz və Doğu Anadolu bölgəsində irşad heyətində gövələndirdi. 29 oktyabr 1921-ci ildə Əhməd bəy Qarsda olduğu zaman Ankaradakı Mətbuat İnformasiya İdarəsinə (Mətbuat və İstihbarat Umum Müdürlüyü) baş müdür təyin edilir. Ona demək olar ki, kamalçı hərəkatın bütün informasiya və təhlükəsizlik siyasətinə rəhbərlik etmək həvalə edilmişdi. 1921-ci ilin dekabrında Ankaraya geri döndən Əhməd bəy həm də Anadolu Agentliyinə də rəhbərlik etməyə başlayır. Bundan başqa o, "Hakimiyet-i Milliye" qəzetinin redaktoru vəzifəsini də yerinə yetirir. Hakimiyet-i Milliyyə Başyazar, Mətbuat Genel Müdürlüyü və Anadolu Ajansının da ilk rəhbərlik kuruşu başkanı olmuşdu. 22 iyul 1923-cü ildə TBMM-ə Qarsdan millət vəkili seçilir. 11 avqustdan etibarən isə məclisdə fəaliyyət göstərir. TBMM-də fəaliyyəti dövründə, bir neçə vacib parlament komissiyalarının o cümlədən Beynəlxalq Münasibətlər və Konstitusiyaya İslahatlar Komissiyasının da üzvü olmuşdur. O, həm də konstitusiyaya komissiyasının üzvü olaraq 1924-cü ildə yeni Türkiyə konstitusiyasının hazırlanmasında və qəbulunda böyük rol oynayıb. 2 avqust 1927-ci ildə o, TBMM-nə ikinci dəfə Qarsdan millət vəkili seçilib.

29 dekabr 1922-ci ildə o Türk Ocaqları cəmiyyətinin fəaliyyətinin bərpa olunmasına nail olur. 1924-cü ildə Türk Ocaqlarının müharibədən sonrakı ilk konqresində Əhməd Ağaoğlu təşkilatın Mərkəzi Komitəsinə üzv seçilir. Difai Fırqasının qurucusu Əhməd Ağaoğlu 19 may 1939-cu ildə İstanbulda dünyasını dəyişib. Ağaoğlunun Liberal Atatürkçülük ideyası laiklik, cümhuriyyətçilik, inqilabçılıq kimi Altı Ox düşüncəsini mənimsəməyə davam edir.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Əks-inqilab ilə mübarizə təşkilatının rəisləri Məmməd bəy Şeyxzamanlı və Nağı bəy Şeyxzamanlı Difainin Gəncə təşkilatının üzvləri idi. Tariximizdə qurdun gizli ordusu-Difai fırqası məxfi və gizli təşkilat olmasına baxmayaraq ilk millətçi partiyamız kimi öz adını əbədi yaddaşlara yazmağı bacarmışdı.

Son